

Η Διεκδίκηση των Γλυπτών του Παρθενώνα Ζητήματα Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου

Ελίνα Ν. Μουσταίρα
Επικ. Καθηγήτρια Συγκριτικού Δικαίου
Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

A. Εισαγωγή

Η εκροή πολιτιστικής ιδιοκτησίας από οικονομικά μειονεκτούντα κράτη, τα οποία σε παρελθόντες αιώνες ήσαν συχνά στόχοι αποικιακής εκμεταλλεύσεως, προς κράτη εύπορα αλλά και στερούμενα δικών τους πολιτιστικών δημιουργημάτων, αυτό το οικονομικό και ιστορικό ανισοβάρες, προκαλεί πολλές ανησυχίες: πώς θα σταματήσει αυτή η επιβλαβής διαρροή αρχαιολογικού υλικού, πώς θα σχηματισθεί μια έννοια εθνικής δημιουργίας και πώς θα διορθωθούν τα λάθη του παρελθόντος¹.

Έτσι και η Σύμβαση της UNESCO για τα «ληπτέα μέτρα για την απαγόρευση και παρεμπόδιση της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβιβάσεως της κυριότητας των πολιτιστικών αγαθών», της 17.11.1980, στο προοίμιό της αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι η πολιτιστική ιδιοκτησία αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία του πολιτισμού και της εθνικής παιδείας και η πραγματική της αξία μπορεί να εκτιμηθεί μόνον εφόσον παρέχεται η μεγαλύτερη δυνατή πληροφόρηση αναφορικά με την προέλευση, την ιστορία και την παραδοσιακή της τοποθέτηση.

Πολύ ορθά έχει υποστηριχθεί ότι ένα πρόσωπο δεν μπορεί να είναι πρόσωπο χωρίς μια έννοια συνέχειας μέσα στο χρόνο. Για να διατηρήσει αυτή τη συνέχεια, θα πρέπει να έχει μια εξωτερική σχέση με το περιβάλλον – πράγματα και ανθρώπους². Η τέχνη και τα έργα τέχνης, αλλά και γενικότερα τα πολιτιστικά αγαθά, έννοια ευρύτερη, συνδέουν τα μέλη μιας ομάδας ανθρώπων με τους προγόνους τους αλλά και με τους απογόνους τους, ικανοποιώντας, όπως τονίζεται, μια βασική ανάγκη για ταυτότητα και συμβολίζοντας κοινές αξίες. Αποτελεί, δηλαδή, ο [πνευματικός] πολιτισμός όργανο και θεμέλιο κάθε κοινωνικοποίησης των ατόμων, είναι σημαντικός για την κοινωνική αναπαραγωγή αλλά και για την απόκτηση προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας, για την ικανότητα επιβιώσεως αλλά και για τις δυνατότητες ευτυχίας και απολαύσεως³.

Με βάση τα ανωτέρω, η αφαίρεση των γλυπτών του Παρθενώνα από τον Έλγιν τραυμάτισε την ελληνική ομαδικότητα, διότι κατέστρεψε το

¹ *D. Gillman*, *The Export of National Treasures: Reasonable or Treasonable?*, *Art Antiquity and Law* 1998, 271, 276.

² *M.J. Radin*, *Property and Personhood*, 34 *Stanford L.Rev.* 957, 1006 (1982).

³ *M.P. Wyss*, *Kultur als eine Dimension der Völkerrechtsordnung. Vom Kulturgüterschutz zur internationalen kulturellen Kooperation*, Zürich 1992, 29.

σημαντικότερο ελληνικό μνημείο, την ενσάρκωση των υψηλότερων ανθρωπιστικών ελπίδων των Ελλήνων και μέτρο της υπάρξεώς τους⁴.

Η διεθνής προστασία των πολιτιστικών αγαθών αποτελεί ζήτημα εξέχουσας πολιτικής σημασίας. Επιχειρώντας κάποιοι να δικαιολογήσουν την τακτική στο παρελθόν, κρατών «πεινασμένων για τέχνη» (art-hungry), τακτική αρπαγής, είτε παράνομης είτε φαινομενικά νόμιμης, πολιτιστικών αγαθών κρατών πλούσιων σε αυτά, μίλησαν για πολιτιστικό εθνικισμό και πολιτιστικό διεθνισμό. Υποστήριξαν ότι οι διαφορές μεταξύ αυτών των δύο καθίστανται σαφέστερες σε περιπτώσεις «καταστροφικής κατακρατήσεως (κατοχής)» πολιτιστικών αγαθών ή στο ότι ο πολιτιστικός εθνικισμός απαιτεί να συσσωρευτούν τα πολιτιστικά αγαθά ενός κράτους στο ίδιο αυτό κράτος, ενώ δεν υπάρχει, κατά την αντίθετη άποψη, κανένας λόγος γ'αυτό⁵. Μίλησαν για «παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά», και κατ' αντιστοιχία για διεθνές ενδιαφέρον/συμφέρον για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών. Είναι σαφές όμως ότι πίσω από αυτές τις θέσεις κρύβεται ο φόβος ότι η αναγνώριση εθνικότητας στα πολιτιστικά αγαθά θα οδηγούσε σε μεγάλης εμβέλειας αναδιανομή των πολιτιστικών θησαυρών⁶ που είναι συγκεντρωμένα σε μεγάλα μουσεία ισχυρών, πολιτικά και οικονομικά, κρατών. Άλλωστε, όταν μέτρο για τη διεθνή προστασία των πολιτιστικών αγαθών δεν είναι ο ιδιοκτήτης αυτών, είτε ένα κράτος είτε κάποιος ιδιώτης, αλλά μια αφηρημένη παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά, κατάληξη είναι η νομιμοποίηση των σχετικών κλοπών, αφού, κατά την άποψη αυτή, δεν ενδιαφέρει το που θα θαυμάζεται ένα πολιτιστικό αγαθό, αρκεί μόνο να είναι κάπου, οπουδήποτε προσιτό⁷. Όσον αφορά, τώρα, στο επιχείρημα της υπερεπάρκειας πολιτιστικών αγαθών σε κάποια κράτη και της ένδειας άλλων, λεκτέα τα εξής: Το απλό γεγονός ότι υπάρχουν καταναλωτές που θέλουν δικό τους ότι είναι δικό σου επειδή θεωρούν ότι έχεις πάρα πολλά ή ότι δεν τα φροντίζεις σωστά, δεν δικαιολογεί την αφαίρεση από αυτούς της ιδιοκτησίας σου. Δεν είναι αρμόδιοι για τη λήψη μιας τέτοιας αποφάσεως. Το να καταστεί μια τέτοια τακτική, αρχή που θα ρυθμίζει τη νόμιμη διακίνηση πολιτιστικής ιδιοκτησίας, είναι διαστροφή⁸.

B. Κυριαρχία της *lex rei sitae*

⁴ J. Moustakas, Group Rights in Cultural Property: Justifying Strict Inalienability, 74 Cornell L.Rev. 1179, 1196 (1989).

⁵ J.H. Merryman, Two Ways of Thinking About Cultural Property, 80 A.J.I.L. 631, 846-848.

⁶ E. Jayme, Kunstwerk und Nation: Zuordnungsprobleme im internationalen Kulturgüterschutz, Heidelberg 1991, 13-14.

⁷ W. Fiedler, Zwischen Kriegsbeute und internationaler Verantwortung – Kulturgüter im Internationalen Recht der Gegenwart. Plädoyer für eine zeitgemäße Praxis des Internationalen Rechts, in: Neues Recht zum Schutz von Kulturgut (G. Reichelt, Hrsg.) Wien 1997, 147, 158-159.

⁸ K. Walker Tubb, Thoughts in Response to the Draft Principles to Govern a Licit International Traffic in Cultural Property, in: Legal Aspects of International Trade in Art (M. Briat/J.A. Freedberg, eds.) 1996, 113, 115.

Ο «σκληρός πυρήνας» του προβλήματος της προλήψεως και της καταστολής της παράνομης διακινήσεως πολιτιστικών αγαθών είναι το ζήτημα της μεταβιβάσεως κυριότητας⁹. Προτείνεται, δε, από ορισμένους, να εγκαταλειφθεί η διάκριση κινητών και ακινήτων, ειδικά για τα πολιτιστικά αγαθά, διότι δημιουργεί άσκοπες περιπλοκές, ιδιαιτέρως στις περιπτώσεις που εμπλέκονται περισσότερα δίκαια.

Εφαρμοστέο δίκαιο στα εμπράγματα δικαιώματα επί κινητών και ακινήτων πραγμάτων είναι κατά σχεδόν γενικώς ισχύοντα κανόνα η *lex rei sitae*, το δίκαιο του κράτους στο οποίο ευρίσκονται αυτά. Στο ελληνικό δίκαιο καθιερώνεται αυτό από το άρθρο 27 ΑΚ. Παρατηρείται ότι δεν προβλέπεται σε καμία νομοθεσία ειδική ρύθμιση ιδιωτικού διεθνούς δικαίου για τα πολιτιστικά αγαθά και, εν τέλει, το γεγονός αυτό συμβάλλει στην προβληματική κατάσταση που δημιουργείται σε περίπτωση διεκδικήσεως τέτοιων αγαθών, παράνομα αφαιρεθέντων. Εξετάζοντας, τώρα, τις δυνατότητες δικαστικής διεκδικήσεως εκ μέρους της Ελλάδας των γλυπτών του Παρθενώνα από τη Μ. Βρετανία, με βάση το παρόν δικαιοκ καθεστώς, παρατηρούνται τα εξής:

Φαίνεται, κατ' αρχήν δύσκολο να δεχθούμε ότι καθιερύεται βάση διεθνούς δικαιοδοσίας των ελληνικών δικαστηρίων. Και στην περίπτωση που θα γινόταν δεκτή μια τέτοια βάση, φαίνεται μάλλον απίθανο να μπορούσε να αναγνωρισθεί και να εκτελεσθεί στη Μ. Βρετανία μια απόφαση ελληνικού δικαστηρίου υπέρ της επιστροφής στην Ελλάδα των γλυπτών. Αντίθετα, στην περίπτωση που η Ελλάδα ασκούσε ενώπιον βρετανικών δικαστηρίων αγωγή για επιστροφή της πολιτιστικής της ιδιοκτησίας η οποία είχε αφαιρεθεί πριν την απόκτηση της ανεξαρτησίας της, δεν θα συναντούσε κατ' αρχήν δικονομικά εμπόδια στα δικαστήρια της κατοικίας του εναγομένου. Η δικαιοδοσία είναι δεδομένη και ακόμη και το βρετανικό κράτος ως εναγόμενος δεν θα μπορούσε να προβάλλει ένσταση ετεροδικίας διότι η αγωγή θα ασκούνταν στα δικαστήρια του ίδιου του κράτους. Στην υποθετική αυτή, λοιπόν, περίπτωση, το βρετανικό δικαστήριο θα ερευνούσε αν τα συγκεκριμένα πολιτιστικά αγαθά είχαν αποκτηθεί νόμιμα με βάση την αρχική *lex rei sitae* και στη συνέχεια αν είχαν νόμιμα μεταβιβασθεί στον παρόντα κάτοχο – το βρετανικό κράτος – σύμφωνα με τη μεταγενέστερη *lex rei sitae*.

Το υποθετικά δεύτερο υφιστάμενο οθωμανικό φερμάνι, την έκδοση του οποίου είχε «επιτύχει» ο Λόρδος Έλγιν, επέτρεπε «να πάρουν μερικά κομμάτια πέτρες με ανάγλυφα ή επιγραφές και να στήσουν ικρίώματα». Αυτή την άδεια ως γνωστόν την ερμήνευσαν αυθαίρετα και καταφανώς την υπερέβησαν. Συνεπώς, μπορεί απολύτως δικαιολογημένα να υποστηριχθεί ότι, ακόμη και αν γίνει δεκτή η ύπαρξη αυτού του φερμανιού, ο Λόρδος Έλγιν δεν είχε γίνει κύριος των τμημάτων που αφείρεσε. Οπότε τίθεται το ερώτημα, τι θα ισχύει ως προς το νόμο (Act of Parliament) που είχε θεσπίσει το βρετανικό κράτος, με βάση τον οποίο μεταβιβάσθηκε η κυριότητα των τμημάτων αυτών από τον Έλγιν στο κράτος. Υπάρχει περίπτωση αγγλικό δικαστήριο να κηρύξει ανίσχυρο το νόμο αυτόν; Πολύ δύσκολο, κατά μια εκδοχή. Με βάση αυτά τα

⁹ P. Lalive, Sur le régime des objets d'art volés en droit international privé, in : Europa im Aufbruch. Festschrift F. Schwind, Wien 1993, 51, 54.

δεδομένα, φαίνεται πως είναι αρκετά φτωχές οι προοπτικές μιας τέτοιας αγωγικής βάσεως στη Μ. Βρετανία¹⁰.

Γ. Εφαρμογή αλλοδαπών κανόνων δημόσιου δικαίου

Βασική, όμως, είναι και μια άλλη παράμετρος η οποία δεν αναφέρθηκε ανωτέρω: το κατά πόσον θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τυχόν υφιστάμενοι αλλοδαποί κανόνες απαγορεύσεως εξαγωγής πολιτιστικών αγαθών, κανόνες που απαντώνται σε κράτη με ιδιαίτερως επιθυμητές αρχαιότητες, όπως είναι η Ελλάδα, η Ιταλία, η Τουρκία, η Γαλλία¹¹. Πρόκειται προφανώς για κανόνες δημόσιου δικαίου, άλλωστε όσον αφορά στην αντιμετώπιση των πολιτιστικών αγαθών, αμφισβητούνται τα σύνορα μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου δικαίου¹². Σύμφωνα με απόφαση του Ινστιτούτου διεθνούς δικαίου στο Βισμπάντεν το 1975, δεν υπάρχει γενική αρχή ότι δεν πρέπει να εφαρμόζεται αλλοδαπό δημόσιο δίκαιο – μια τέτοια αρχή δεν είναι κατάλληλη για τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας. Εφαρμογή, λοιπόν, ή λήψη υπόψη αλλοδαπού δημόσιου δικαίου μπορεί να είναι έμμεση ή άμεση. Η άμεση καθιερώνεται και από το άρθρο 7 I της Συμβάσεως της Ρώμης του 1980 για τις συμβατικές ενοχές. Η έμμεση εκφράζεται, είτε ως απαγόρευση εισαγωγής αλλοδαπού πολιτιστικού αγαθού χωρίς αλλοδαπή έγκριση εξαγωγής, είτε ως διαπίστωση της παράνομης εξαγωγής, είτε ως κήρυξη μιας συναλλαγής αντίθετης στα χρηστά ήθη επειδή προσκρούει σε αλλοδαπή απαγόρευση εξαγωγής¹³.

Απαγορεύσεις, περιορισμούς εξαγωγής πολιτιστικών αγαθών, θέσπισε η Ελλάδα το 1834, μετά την απελευθέρωσή της από τους Τούρκους. Προβάλλεται από τους αντίθετους στην επιστροφή των γλυπτών στον τόπο προελεύσεώς τους, ότι έστω και αν γενικώς λαμβανόταν υπόψη ο ελληνικός αυτός κανόνας δημόσιου δικαίου, στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν θα ήταν δυνατή η επίκλησή του αφού δεν επιτρέπεται αναδρομική εφαρμογή νόμων. Η ίδια λογική επικράτησε και κατά την κατάρτιση διεθνών Συμβάσεων με κανόνες ιδιωτικού δικαίου, για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών, όπως - της ανωτέρω αναφερθείσας - της UNESCO του 1970 και του UNIDROIT του 1995 για τη διεθνή επιστροφή πολιτιστικών αγαθών κλαπέντων ή παράνομα εξαχθέντων, στις οποίες εντάχθηκε ρήτρα μη αναδρομικότητας. Στην τελευταία, βέβαια, κατόπιν πιέσεων των πλούσιων σε πολιτιστικά αγαθά κρατών, άρα και στόχων παράνομων ενεργειών ανασκαφών ή αφαιρέσεων τέτοιων πολιτιστικών αγαθών, έγινε ένας ελάχιστος συμβιβασμός, με το να ορισθεί ότι η υιοθέτηση της Συμβάσεως δεν επηρεάζει την κατάσταση των

¹⁰ K. Siehr, *International Art Trade and the Law*, 243 RCADI 1993-VI, 159-160.

¹¹ F. Fechner, *Rechtlicher Schutz archäologischen Kulturguts. Regelungen im innerstaatlichen Recht, im Europa- und Völkerrecht sowie Möglichkeiten zu ihrer Verbesserung*, Berlin 1991, 109.

¹² P. Lalive, *Réflexions transfrontières sur les biens culturels*, La Comunità Internazionale 1996, 450, 453.

¹³ K. Siehr, *Nationaler und Internationaler Kulturgüterschutz. Eingriffsnormen und der internationale Kunsthandel*, Festschrift für W. Lorenz, Tübingen 1991, 525, 537-542.

προηγούμενων σχετικών συναλλαγών (άρθρο 10 παρ. 3)¹⁴ – δηλαδή, δεν νομιμοποιεί αυτή παράνομες ανασκαφές ή αφαιρέσεις πολιτιστικών αγαθών που έλαβαν χώρα κατά το παρελθόν. Έτσι, όπως τονίζεται, τίποτε δεν εμποδίζει ένα κράτος να επεκτείνει στο χρόνο το πεδίο εφαρμογής της Συμβάσεως με μια ειδική νομοθετική διάταξη, αφού η κατ' αρχήν ισχύουσα μη αναδρομικότητα των νόμων είναι μια αρχή που θα πρέπει να μπορεί να υποχωρεί όταν πρόκειται για κανόνες ευνοϊκότερους για την προστασία της πολιτιστικής ιδιοκτησίας¹⁵.

Επίσης ισχυρίζονται οι αντίθετοι στην επιστροφή των γλυπτών ότι η σχετική αξίωση της Ελλάδας, και αν ακόμη θεωρηθεί βάσιμη, έχει παραγραφεί, αφού καθυστέρησε πολύ να την προβάλει¹⁶. Όμως, πέραν του πολύ σημαντικού επιχειρήματος περί απαραγράπτου των αγαθών σε δημόσια κατοχή, θα πρέπει εδώ να αναφερθεί και η πολύ σωστή επισήμανση ότι η προβολή της παραγραφής και η χρησιμότητα θεωρούνται μεν χρήσιμες για διάφορους λόγους από το δίκαιο, αλλά ακόμη και όταν γίνονται ανεκτές, οπωσδήποτε δεν επαινούνται από την ηθική¹⁷.

Η αναφορά στα προβλήματα που γεννώνται στην προσπάθεια ιδιωτικοδιεθνολογικής διεκδικήσεως πολιτιστικών αγαθών από το κράτος προελεύσεως και στη συγκεκριμένη περίπτωση των γλυπτών του Παρθενώνα, καταδεικνύει την ανεπάρκεια των παραδοσιακών μεθόδων του ΙΔΔ να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα αυτού του συγκεκριμένου χώρου. Υποστηρίζεται από ορισμένους ότι μια πλέον ευλύγιστη προσέγγιση στον κανόνα της *lex rei sitae* ίσως είναι συντομότερος δρόμος για την επίτευξη ενός γενικότερα αποδεκτού αποτελέσματος.

Δ. Χώρος και χρόνος στο Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο

Υποστηρίζεται ότι το κλασικό ΙΔΔ λαμβάνει υπόψη του τον χώρο και αδιαφορεί για τον χρόνο. Τίθεται το ερώτημα μήπως θα μπορούσε η *lex rei sitae* να καθορισθεί χρονικά. Προτείνονται λοιπόν ως απαντήσεις, να είναι εφαρμοστέο: είτε το δίκαιο του τόπου όπου βρίσκονται τα αγαθά κατά το χρόνο της δίκης, είτε το δίκαιο του τόπου της τελευταίας συναλλαγής. Στην τελευταία περίπτωση, υπάρχουν δύο εκδοχές: είτε το δίκαιο του κράτους στο οποίο έλαβε χώρα η σχετική συναλλαγή (*lex loci actus*), είτε το δίκαιο του κράτους στο οποίο πράγματι βρίσκονταν τα αγαθά κατά το χρόνο της τελευταίας συναλλαγής (*lex situs*). Όμως, όπως επισημαίνεται, στην πρώτη περίπτωση ευνοείται το ξέπλυμα κλαπέντων αγαθών μέσω της ευνοϊκότερης δικαιοδοσίας, στη δεύτερη προστίθεται επίσης αβεβαιότητα στο ζήτημα του

¹⁴ *L.V. Prott*, Unesco and Unidroit: a Partnership against Trafficking in Cultural Objects, Unif.L.Rev. 1996, 59, 69.

¹⁵ *G.A.L. Droz*, La convention d'UNIDROIT sur le retour international des biens culturels volés ou illicitement exportés (Rome, 24 juin 1995), Rev.Crit.DIP 1997, 239, 272-273.

¹⁶ *H. Hugger*, Rückführung nationaler Kulturgüter und internationales Recht am Beispiel der Elgin Marbles, JuS 1992, 997.

¹⁷ *Σ. Βρέλλη*, Ζητήματα διεθνούς προστασίας των πολιτιστικών αγαθών, στο: Προσφορά στον Η. Κρίσπη, Αθήνα – Κομοτηνή 1995, 71, 94 σημ. 48.

τίτλου. Κατά την άποψη αυτή, άρα, οποιοδήποτε πλεονέκτημα του κανόνα της *lex rei sitae* χάνεται με τις ποικίλες αποδιδόμενες σε αυτόν ερμηνείες.

Και στο ΙΔΔ παρατηρείται, όπως και σε άλλους κλάδους δικαίου, μια «μετανεωτερική» κατεύθυνση. Οι διάφορες εθνικές κωδικοποιήσεις καθιερώνουν μια πολλαπλότητα μεθόδων ανευρέσεως του εφαρμοστέου δικαίου. Έναντι της προτεραιότητας της δικαιοσύνης της ατομικής περιπτώσεως, προβάλλεται και πάλι η βεβαιότητα δικαίου. Η ασφάλεια δικαίου και η προβλεψιμότητα ενισχύονται με τη σαφή σύνδεση του πολιτιστικού αγαθού με τον τόπο στον οποίο αυτό ευρίσκεται. Στοιχεία της «μετανεωτερικότητας» όμως είναι και η ανάδειξη νέων θεμελιωδών αρχών καθώς και η κατάφαση του παραλόγου¹⁸. Πρόσφατες κωδικοποιήσεις ΙΔΔ παρέχουν στον δικαστή την εξουσία να παρεκκλίνει του συνήθους κανόνα όταν αυτός δεν καταλήγει σε δίκαιο αποτέλεσμα. Δικαιολογείται, άρα, η επιδίωξη εφαρμογής του δικαίου του κράτους με τους στενότερους συνδέσμους με τα γεγονότα της επίδικης υποθέσεως: το συνδυαστικό στοιχείο, στην περίπτωση αυτή, είναι ουσιαστικής φύσεως. Προτείνεται λοιπόν και αυτή η λύση για το ζήτημα της ιδιωτικοδιεθνολογικής μεταχειρίσεως των πολιτιστικών αγαθών, καθώς και άλλες, όπως η θέσπιση ενός γενικού διεθνούς κανόνα ή η εφαρμογή ομοιόμορφων ουσιαστικών κανόνων. Πάντως, σωστά τονίζεται ότι ορισμένα πολύ αξιόλογα πολιτιστικά αγαθά, όπως είναι τα γλυπτά του Παρθενώνα, θα έπρεπε να είναι απολύτως προστατευτέα, ανεξάρτητα από χρονικά όρια παραγραφής ή χρησικτησίας ή από καλόπιστη κτήση, κλπ. και επομένως θα έπρεπε πάντοτε να επιστρέφονται στο κράτος προελεύσεως. Αναγκαία και σκόπιμη ίσως θα ήταν σε αυτή την περίπτωση η καταγραφή αυτών των σημαντικών πολιτιστικών αγαθών σε ένα ειδικό μητρώο (κατάλογο)¹⁹. Σημειώνεται εδώ, ότι το γεγονός πως ένα αντικείμενο δεν μπορεί να επαναποθετηθεί ακριβώς στη θέση που είχε σε ένα μνημείο δεν αποτελεί επιχείρημα κατά της επιστροφής του, όταν άλλοι παράγοντες συνηγορούν έντονα υπέρ αυτής. Σε κάθε περίπτωση, η εγγύτητα προς αυτό μπορεί να έχει σημαντικά πλεονεκτήματα, ανύπαρκτα στην παρούσα του θέση²⁰.

Στη μάχη κατά της παράνομης διακινήσεως πολιτιστικών αγαθών, η πίεση της κοινής γνώμης μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά προς αυτή την κατεύθυνση. Επείγει, εξάλλου, να ηθικοποιήσουμε την αγορά της τέχνης και να το επιδιώξουν αυτό τα διάφορα επαγγέλματα που ενδιαφέρονται για τη διάδοση των πολιτισμών, σεβόμενα απολύτως την επαγγελματική δεοντολογία²¹.

¹⁸ *E. Jayme*, Anknüpfungsmaximen für den Kulturgüterschutz im Internationalen Privatrecht, in: *Etudes de droit international en l'honneur de Pierre Lalive*, Bâle/Francfort-sur-le-Main 1993, 717, 729.

¹⁹ *G. Reichelt*, La protection internationale des biens culturels, *Rev.dr.uniforme* 1985/1, 132.

²⁰ *Prott/Keefe*, *Law and the Cultural Heritage*, Vol. III: Movement, London 1989, 891.

²¹ *E. des Portes*, La lutte contre le trafic illicite des biens culturels : Une priorité pour les professionnels de musée, in : *Legal Aspects of International Trade in Art*, 87, 95.